

OSVRT NA NEKA PITANJA O GRADITELJSKIM VEZAMA IZMEĐU PRIMORJA I CENTRALNIH OBLASTI BALKANA U SREDNJEM VEKU

Đurđe Bošković

U izvanredno širokom i obuhvatnom istraživačkom naučnom opusu našega slavljénika i moga davnašnjeg prijatelja akademika Cvite Fiskovića ukazano je, ne jednom, na veze uspostavljene u srednjem veku preko majstora graditelja i klesara, između našega primorja, posebno Dubrovnika, i unutrašnjosti Balkana.¹ Pojavljuje se tu niz imena ljudi, konstruktora i umetničkih stvaralaca, koji su na duže ili kraće vreme odlazili na rad u Srbiju, Bosnu, Travuniju, pa i dalje. Radi se o konkretnim imenima majstora koji potiču iz naše dalmatinske i zetske sredine, identifikovanim u bogatoj pisanoj građi naročito dubrovačkog ali i drugih primorskih arhiva. Već sami po sebi ovi su podaci dovoljni za sagledavanje živog umetničkog i kulturnog kontakta između jadranske obale i dublje unutrašnjosti poluostrva.

S druge strane postoje određeni podaci o ovim kontaktima i u nizu pisanih istorijskih izvora, — zadržaću se ovde na onim vezanim posebno za srednjevekovnu Srbiju, — u kojima se govori o učešću primorskih majstora u podizanju određenih, sakralnih pa i profanih spomenika na njenoj teritoriji.

Sasvim su međutim retki slučajevi u kojima se podizanje određenog spomenika može vezati za konkretno ime nekoga od majstora sa primorja, — i obrnuto, u kojima se rad majstora čija su nam imena iz pisanih izvora poznata može jasno sagledati na određenim spomenicima.

Slučaj je to koji je potpuno jasan jedino sa ulogom Desine iz Risa, — možda Risna?, — sa sinom Blažom pri građenju Davidovice,² Kotoranina Vite u podizanju Dečana,³ i po svoj prilici, protomajstora Rada Boroevića u Ljubostinji, a eventualno i u Novom Brdu.⁴

Pred naukom ostaje nesumnjivo i dalji problem bližeg iznalaženja porekla spomenika, posebno raške, a delimično i moravske škole, — preko onih stvaralaca, graditelja i klesara koji su ih podizali, a čije nam poreklo za sada ili nije uopšte, ili nam je samo delimično poznato.

U izvesnim slučajevima neki se odgovori već mogu nazreti.

Tako i sama činjenica da je Dečanski, pored Kotoranina Vite, koji je bio projektant, protomajstor pri podizanju Dečana, pozvao i druge kamenoresce iz primorskih gradova,⁵ ukazuje na činjenicu da su se ovi, kada se radilo o značajnijim spomenicima, kretali u grupama, prikupljenim svakako i prema određenom ličnom afinitetu čak i iz raznih mesta sa primorja.

No nemoguće je na taj način shvatiti zidanje Dečana, — pri čemu su određenu ulogu odigrali svakako i Stefan Dečanski i arhiepiskop Danilo II,⁶ — a ne postaviti pitanje sličnoga porekla i Studenice, i Banjske i crkve sv. Arhandela kod Prizrena, — a u određenom vidu, uz učešće primorskih majstora i Đurđevih Stubova u Rasu, i Petrove crkve u Bijelom Polju, i Đurđevih Stubova u Budimlju, i Žiće, i Patrijaršije, i Morače, i Mileševce, i Gradca, i Arilja, da pomenemo samo najznačajnije među raškim spomenicima.

Nevolja je u tome što direktnih analogija za ove spomenike na našem primorju nemamo, — ali ih zato, neposrednih, nema ni drugde. Očito je otuda da su majstori, graditelji i kamenoresci, koji bi došli sa Primorja, morali da prilagode svoja iskustva zahtevima sredine za koju su radili. Uz to su, svakako, prilikom rada, osposobili i određeni broj saradnika, — majstora, koji su, po njihovom odlasku, prihvatili i na svoj način primenili naučeni način oblikovanja. — Pri tom, razume se, ne smemo zaboraviti, naročito kada se radi o najstarijim raškim spomenicima i na moguću ulogu graditelja prispelih iz drugih krajeva Balkana, iz Vizantije, posebno sa Atosa.

Kolikogod da ih je, pored domaćih, i takvih bilo, naročito kada je reč o spomenicima kosovsko-metohijske škole, — uloga primorskih majstora kasnije je samo prividno opala. Posebno kada se radi o većim i značajnijim vladarskim spomenicima, pogotovu onim čije su fasade obrađene pretežno u kamenu.

Tako nam Konstantin filozof, biograf Stefana Lazarevića, izričito kaže da je despot prilikom podizanja Resave, — Manasije, — doveo majstore čak sa ostrva,⁷ po svoj prilici sa našega primorja,⁸ najverovatnije sa Korčule ili Brača.

No odmah nam se nameće sam od sebe zaključak da je i Vračevšnica, sa svojim fasadama od kamena, — inače samo nešto mlađa od Manasije, — delo ako ne istih graditelja, a ono graditelja istoga porekla.

Ovakav zaključak potkrepljen je još jednim i pisanim i arheološkim podatkom.

Poznato je da je despot Đurađ Branković prilikom podizanja smederevske tvrđave tridesetih godina XV v. pozvao i graditelje iz Dubrovnika.⁹ S obzirom da je sama tvrđava izgrađena u celini pod rukovodstvom šuraka despotovog vizantiskog vojskovođe Đorđa Kantakuzena, sva je verovatnoća da su dubrovački majstori sudelovali pretežno na podizanju pojedinih objekata ili obradi određenih delova na njima, pogotovu onih od klesanog kamena. Moguće je tako da njihovim rukama pripada obrada četiri bifore na velikoj dvorani »maloga grada«. No druga jedna misao daleko je privlačnija. Naime, u smederevskoj tvrđavi postojala je i crkva posvećena Blagoveštenju Bogorodice od koje su ostali samo fragmenti uzidani u kasnije turske gradske konstrukcije. Svi su ovi fragmenti od kamena, a na nekim među njima, vidimo isklesane i slepe arkadice, slične onima sa Manasije i

Vračevšnice. Očigledno je otuda da su graditelji koje je despot pozvao iz Dubrovnika, ili sa primorja preko Dubrovnika, sagradili, poput Manasije i Vračevšnice, i gradsku crkvu u Smederevu. Budućim arheološkim istraživanjima ovo će svakako biti i definitivno dokazano.

No još jedan podatak koji navodi C. Fisković, a koji potiče iz istog vremena, postaje danas posebno interesantan. Naime, 1437. godine nekoliko majstora obavezalo se u Dubrovniku da ode u Beograd i da u njemu pola godine radi za bana Matka Talovca, poreklom Korčulanina. U toj grupi bili su majstori pećari opeka i kupa Radovan Miladinić i Ivan Stipojević, kao i graditelj zdenaca i svodova Pripko Radovanić, — ili Radovanović ili Radončić, — sa pomoćnikom Vukićem Obradovićem i radnikom pećarom Dobrivojem Radašinovićem.¹⁰ Nedavno su, međutim, 1977, u okviru istraživanja Arheološkog instituta Beogradske tvrđave na severnoj padini Gornjega grada, otkriveni ostaci jedne prilično razuđene gotičke palate koju njen istraživač, mg Marko Popović, s pravom datuje u prvu polovinu XV veka.¹¹ S obzirom da je ova palata građena uglavnom od opeka, a da se na njoj javljaju ostaci i lukova i svodova, sama se od sebe nameće misao o sudelovanju pomenute grupe majstora na njenom podizanju. Možda će dalja istraživanja ove još nedovoljno otkrivene palate uneti i više svetlosti u ovako postavljeno pitanje.

Određena opreznost međutim svakako mora da postoji kada je u pitanju povezivanje imena graditelja i kipara sa objektima na čijoj bi izgradnji, na ovaj ili onaj način mogli sudelovati.

Ovo govorim iz ličnih iskustava, jer evo baš ovde, u ovom trenutku, hteo bih da donekle bar ispravim i jednu sopstvenu nekadanju, svakako nedovoljno zasnovanu pretpostavku ove vrste.

Naime, u Studenici, na najnižem srednjem tesaniku apside proskomidije našao sam još 1936. god. čvrstom rukom u ligaturi urezano ime РАДБАНЬ. Postavio sam tada sebi pitanje da li se eventualno ova ličnost sme povezati sa Raduan-om klesarem zapadnog portala trogirске katedrale pa čak, eventualno i sa РАДО(В)НОМ РАДОНЬ sa poznatog povaljskog natpisa sa Brača.¹²

Iako sam još tada osećao da je ovakvo povezivanje prilično nategnuto, danas sam svestan toga da se mora u celini odbaciti.

No odmah pred nama iskrsava jedna druga eventualna mogućnost.

U klosturu franjevačkog manastira u Dubrovniku, na jugoistočnoj zaklošenoj strani njegovog jugoistočnog ortogonalnog stupca, u neposrednoj blizini natpisa sa imenom graditelja ovog značajnog objekta klesara Miche iz Bara, nalazi se grobna ploča sa uklesanim natpisom:

+M.CCCCX
XVIII. S.D
E.MAISTR
O.RADVN.
PETRARO.
AIOL.DE.PO
DETA.CV.
OMNIBVS
SVIS

Ime majstova rad(o)v(a)na u ovome natpisu skraćeno je na približno isti način kao i ono sa apside Studenice. Sme li se, — sme li? — pretpostaviti da se radi o istoj ličnosti? Klesar Radovan je sahranjen u Dubrovniku 1428. Da li je, ili ne, koju godinu ranije, u doba despota Stefana, proveo izvesno vreme u Studenici na obnavljanju oštećenih objekata u vreme otomanske najezde krajem prethodnog veka ili možda i na dograđivanju nekih delova konaka? U svakom slučaju, hteo ne hteo, čovek mora sebi da postavi pitanje da nije slučajno Rad(o)v(a)n iz Dubrovnika otac već pomenutog Pripka Radovanovića. — Budimo, međutim, oprezni u donošenju ma kakvih konačnih zaključaka, iako nekakav trag i u svemu ovome, o vezama sa Dubrovnikom i primorjem, ipak može da se nazre.

Sve u svemu ti tragovi postaju sve mnogobrojniji i opipljiviji. Oni ukazuju na neospornu aktivnost primorskih, posebno dubrovačkih graditelja i klesara na tlu centralnih oblasti Balkana, nadasve u Bosni i Srbiji.

No ekspanzija njihovoga rada prevazilazi izgleda u dobroj meri ovu teritoriju, a i otpočela je po svoj prilici još daleko ranije.

Istina, ja ne bih smeo, poput A. Venediktova, da pretpostavim da su dalmatinski majstori, na poziv Karla Velikog, podigli Palatinsku kapelu u Ahenu kao daleku varijantu sv. Donata u Zadru.¹³ Sasvim je međutim drugi slučaj sa Petrovom crkvom u Rasu koja bi sa svojim centralnim rešenjem i korišćenim trompama, bez analogija sa vizantijskim savremenim oblicima nekako »visila u vazduhu« ako je, preko graditelja sa primorja, ne bismo doveli u daleki kontakt sa arhitekturom koja je već ranije sazrela na Bliskom istoku.

S druge strane skulptura sa plitkoreljefnim tročlanim trakama koju nalazimo u Arači¹⁴ kod Bečeja u Vojvodini, a posebno, u velikom broju fragmenata, u Rakovcu (Dombo),¹⁵ na desnoj obali Dunava nedaleko uzvodno od Novog Sada, — ukazuju na put kojim je ova vrsta skulptoralnog dekora na kamenu mogla da prodi, preko Pečuja (Pecs), Tihania, Vesprema, Stonog Beograda (Szekesfehervara), sve do Ostrogona (Esztergoma), na Dunavu, na krajnjem severu Mađarske, — a možda i dalje.

Sve ovo ne bi smelo ni malo da čudi. Naši primorski majstori, u stalnom kontaktu sa kamenom, do te mere su osvojili tehniku njegovog savlađivanja da su se, vrlo brzo, posebno već u periodu IX do XI veka, pod povoljnim istorijskim i društvenim uslovima, uz aktivno korišćenje i sopstvene i regionalne tradicije, u punoj meri uključili u opšta kretanja umetnosti koja se razvijala na Mediteranu i povezivala sa sveukupnim kulturnim i umetničkim gibanjima na tlu Evrope.

Jedan od velikih aktivnih poslenika u istraživanju ovih procesa je i slavljjenik kome je posvećena knjiga koju držimo u rukama.

BILJEŠKE

¹ Vidi između ostalog, naročito: *C. Fisković*, Dokumenti o radu naših graditelja i klesara XV—XVI stoljeća u Dubrovniku, Split 1947, passim; isti, Naši graditelji i kipari XV—XVI stoljeća u Dubrovniku, Zagreb 1947, 19, 52, 93, 101; isti, Prvi poznati dubrovački graditelji, Dubrovnik 1955, 87, 90.; isti, Dubrovački i primorski graditelji XIII—XVI st. u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Peristil 5. Zagreb, 1962, str. 36; isti, Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini, Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica 1973. str. 147.

² *M. Ćorović*, Crkva u Brodarevu, Starinar VII, Beograd 1932, 77.

³ *V. Petković—Đ. Bošković*, Manastir Dečani, Beograd 1941, 2, 115.

⁴ *Đ. Bošković*, Stari Bar, Beograd 1962, 247.

⁵ Prema *Grigoriju Camblaku*, Stare srpske biografije XV i XVII veka, preveo L. Mirković, Beograd, 1936, 22.

⁶ *Petković—Bošković*, op. cit., 247.

⁷ Prema *Konstantinu filozofu*, — Stare srpske biografije..., 87.

⁸ *S. Stanojević*, *L. Mirković*, *Đ. Bošković*, Manastir Manasija, Beograd, 1928, 30.

⁹ *M. Vasić*, Žića i Lazarica, Beograd 1928, 121. Kombinacijom podataka koji je dobio od *V. Ćorovića* sa 127. članom Dušanova zakonika i Lazarevom poveljom Dubrovčanima iz 1387, *M. Vasić* dolazi do neopravdanog zaključka da su Dubrovčani u to doba imali neku vrstu privilegije da zidaju gradove po Srbiji.

¹⁰ *C. Fisković*, Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku, 52, 101.

¹¹ Rukovodilac celokupnog projekta istraživanja beogradske tvrđave je dr Vladimir Kondić, a neposredni istraživač ovog lokaliteta mg M. Popović.

¹² *Jugoslovenski istorijski časopis* V, 1—2, 263.

¹³ Некоторые проблемы истории архитектуры Югославий, Советская архитектура 7, Москва, 1955, 108.

¹⁴ *Nagy Sandor*, *Dombo*, Rad Vojvodanskih muzeja, 20, Novi Sad 1971, 177.

¹⁵ Ibid. 161.

SUR QUELQUES ASPECTS DES LIENS ENTRE L'ARCHITECTURE MÉDIÉVALE DU LITTORAL ADRIATIQUE ET CELLE DU TERRITOIRE CENTRAL DES BALKANS

Đurđe Bošković

Grâce aux recherches larges et poussées de notre collègue et ami l'académicien Cvito Fisković, auquel ces Mélanges sont dédiés, nous connaissons déjà un assez grand nombre de noms de maîtres d'oeuvre et de sculpteurs du littoral adriatique, d'origine croate et serbe, qui ont travaillé à l'intérieur des Balkans, surtout en Bosnie et en Serbie.

Sauf dans des cas évidents, comme à Davidovica, à Dečani et à Ljubostinja — peut-être aussi à Novo Brdo — il est difficile d'identifier leur apport personnel sur des monuments où l'on pourrait s'attendre à leur participation.

Il est pourtant possible qu'un groupe de maîtres d'oeuvre formés par Radovan Miladinić, Ivan Stipojević, Pripko Radovanić, ou Radovanović ou Radončić, avec son aide Voukić Obradović et ouvrier Dobrivoje Radašinović, tous venant par Dubrovnik, ait travaillé en 1437 à la construction d'un palais gothique nouvellement mis au jour au cours des fouilles exécutées par l'Istitut Archéologique sous la direction de M. Popović, sur la pente nord de la forteresse de Belgrade.

Comme nous savons déjà que l'église du monastère de Manasija fut érigée par des maîtres venus des îles, probablement de Korčula ou de Brač, — il est aussi possible qu'à Smederevo l'église de l'Annonciation, dont il ne reste que des fragments, ait été construite par les tailleurs de pierre que le prince Đurađ Branković avait fait venir, au cours de la quatrième décennie du XVe, du littoral adriatique.

L'expansion de l'activité des maîtres d'oeuvre du littoral adriatique peut être, d'ailleurs, identifiée beaucoup plus tôt, au cours des IXe—XIes., tant à l'intérieur qu'hors du territoire des pays balkaniques centraux.

C'est ainsi qu'il est difficile de concevoir la construction de l'église de St. Pierre de Ras sans leur participation.

D'autre part, la sculpture en méplat, aux entrelacs à triple tresse, suggère également leur travail à Rakovac-Dombo et à Araca (Voïvodine) — ouvrant ainsi le chemin à leur participation possible en Hongrie, à Précis, Tihani, Veszprem, Szekesfehar, jusqu'à Esztergom.

Les traces de contacts entre le littoral et l'arrière pays deviennent donc de plus en plus visibles. C'est à la science de les concrétiser.